

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ**

Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин

Кафедра історії та теорії держави і права

Дипломна робота бакалавра

на тему: Михайло Драгоманов: ідеолог громадівського соціалізму

Виконав: студент навчальної групи ІСТ 19–1
спеціальність 032 «Історія та археологія»

_____ Губський _М.О._____
(прізвище та ініціали)

Керівник _____ Д. іст. наук, доц. О. В. Морозов_____
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент _____ ДНУ ім. Олесь Гончара _____
(місце роботи)

_Завідувач навчальної архівно-музейно-археологічної
лабораторії кафедри історії України ДНУ ім. Олесь Гончара_
(посада)

_____ К. іст. наук. А.С. Струкуленко _____
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Дніпро – 2023

Зміст

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ТЕМИ	7
1.1. Джерела з громадсько-політичної діяльності М.Драгоманова	7
1.2. Вивчення в українській та зарубіжній історичній науці ролі М.Драгоманова як ідеолога громадівського соціалізму	11
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ГРОМАДІВСЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ В УКРАЇНІ ХІХ СТОЛІТТЯ	21
2.1. Еволюція поглядів М.Драгоманова на громадівський соціалізм	21
2.2. Оцінка М.Драгомановим програмних засад громадівського соціалізму	23
2.3. Історичні значення спадку М.Драгоманова для громадівського соціалізму	24
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ М.ДРАГОМАНОВА В СТАНОВЛЕННІ Й РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ ГРОМАДІВСЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ	29
3.1. Основні віхи суспільної діяльності М.Драгоманова	29
3.2. Суспільствознавча роль творів М.Драгоманова	33
3.3. Розвиток соціалістичних ідей М.Драгоманова наприкінці ХІХ століття	38
ВИСНОВКИ	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	46
ДОДАТКИ	53

Анотація

У роботі здійснена систематизація й узагальнення відомостей щодо постаті Михайла Драгоманова як ідеолога громадівського соціалізму. Вивчені джерела із громадсько-політичної діяльності М.Драгоманова. Проведена оцінка в українській та зарубіжній історичній науці ролі М.Драгоманова як ідеолога громадівського соціалізму. Вивчена сутність й основні компоненти ідеології громадівського соціалізму. Дослідження роль основних прибічників громадівського соціалізму в лавах української інтелігенції. Проаналізоване історичне значення ідеології громадівського соціалізму. Досліджені основні віхи суспільної діяльності М.Драгоманова. Вивчені твори М.Драгоманова у контексті ідеології соціалізму. Розглянутий розвиток соціалістичних ідей М.Драгоманова наприкінці ХІХ століття.

Ключові слова: М.Драгоманов, громадівський соціалізм, ідеологія, суспільна діяльність, українська інтелігенція

Abstract

The work systematizes and summarizes information on the figure of Mykhailo Dragomanov as an ideologist of community socialism. Sources from M.Dragomanov's social and political activities have been studied. An evaluation of the role of M. Dragomanov as an ideologist of community socialism in Ukrainian and foreign historical science has been carried out. The essence and main components of the ideology of community socialism have been studied. Study of the role of the main supporters of community socialism in the ranks of the Ukrainian intelligentsia. The historical significance of the ideology of community socialism is analyzed. The main milestones of M.Dragomanov's social activity were studied. The studied works of M. Dragomanov in the context of the ideology of socialism. The development of M. Dragomanov's socialist ideas at the end of the 19th century is considered.

Keywords: M.Dragomanov, community socialism, ideology, social activity, Ukrainian intellectuals

ВСТУП

Актуальність теми. В особі М.Драгоманова сполучилися кілька видатних постатей: політичний діяч, політолог, дослідник світової й вітчизняної історії, фольклорист і етнограф, викладач, публіцист й літературний критик. Водночас у політичному вимірі М.Драгоманов у першу чергу відомий як ідеолог громадівського соціалізму.

Громадсько-культурна й педагогічна робота М.Драгоманова була обумовлена впливом низки об'єктивних чинників формування соціальної й ментальної структури української нації, пошуками вітчизняної дослідницької й політичної думки. Багатогранний у своїх наукових і суспільних інтересах М. Драгоманов, проявивши себе як учений, політик, виявив різні прояви власної цілісної особистості, наповненої надзвичайною енергією й творчою продуктивністю. Громадська діяльність М.Драгоманова являється вагомим внеском у висвітлення історії культури й освіти нашого народу, що полягає у формуванні ним культурних, громадських й просвітницьких засад, які орієнтовані на пріоритет загальнолюдських цінностей на основі самобутніх національних чинників за умов широкого використання здобутків європейської й світової культури та науки.

У статусі громадського діяча М.Драгоманов належав до того прошарку кола української інтелігенції, що формувала громадсько-культурне й педагогічне життя. Мислитель відіграв вагому роль у ході відродженні культури нашого народу, а його суспільно корисна робота сприяла визначенню особливостей самоідентифікації українців.

За роки незалежності України ідейна й громадсько-культурна, а також наукова спадщина М.Драгоманова здобули актуальності, у такий спосіб здобули поштовх у розумінні багатого наукового й публіцистичного доробку ученого, вельми потрібним стає інноваційне бачення історичного значення його суспільно-політичного й ідейного спадку.

Перші кроки громадсько-політичної діяльності М.Драгоманова пов'язані із

київським періодом його суспільно-політичного життя (кінець 50 – початок 60-х рр. XIX ст.). Участь у національно-визвольному русі (викладання у недільній школі, робота у Київській Громаді), намагання сприяти розвитку української культури зробили М.Драгоманова поборником провідних напрямів українського національного руху. Активна участь у роботі Київської Громади й Південно-Західного відділу Російського географічного товариства мала актуальне значення у житті вченого і здійснила безпосередній вплив на його громадську й наукову діяльність.

М.Драгоманов був глибоко переконаний, що здійснювати боротьбу за національне й культурне відродження необхідно, спираючись не лише на місцевий патріотизм, але й на здобутки європейської культури. На суспільно-політичних поглядах М.Драгоманова, які еволюціонували у бік європейського соціалізму, позначилася запекла боротьба між ідеалістичними і матеріалістичними течіями в ідеології та політичними напрямами, яка відбувалася упродовж усього XIX століття. Навчання в університеті дало спроможність сформуванню у М.Драгоманова європейський світогляд і розуміння вектору розвитку українського народу. Погляди мислителя стали істотно радикальнішими в останні роки його перебування в Києві. Водночас М.Драгоманов ствердився у дослідженні федералістських і соціалістичних ідей устрою країни.

Стан вивчення теми. У різні роки творчість вказаної видатної постаті вивчали М.Павлик, М.Грушевський, Д.Заславський, Є.Єфремов, О.Куца, А.Круглашов. Нове бачення ідейно-політичної й педагогічної діяльності М.Драгоманова, актуальна оцінка його теоретичного спадку, бачення його ідей розуміється як підсумок наукових пошуків у сфері політичної історії України та Європи у другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою даної роботи є систематизація й узагальнення відомостей щодо постаті Михайла Драгоманова як ідеолога громадівського соціалізму. Означена мета передбачає вирішення таких науково-дослідницьких завдань:

– проаналізувати джерела із громадсько-політичної діяльності М.Драгоманова;

- здійснити розгляд в українській та зарубіжній історичній науці ролі М.Драгоманова як ідеолога громадівського соціалізму;
- вивчити сутність й основні компоненти ідеології громадівського соціалізму;
- розглянути історичне значення ідеології громадівського соціалізму.

Об'єктом дослідження є спадщина М.Драгоманова. **Предметом** дослідження є ідеологія громадівського соціалізму.

Методологія дослідження. У роботі були використані такі загальнонаукові та спеціально-історичні методи: конкретно-пошуковий (використання джерел, монографічної літератури, статей тощо); порівняльно-історичний (виявлення стану наукового вивчення й джерельної бази питання); критичний (визначення джерел соціалістичної ідеології М.Драгоманова); проблемно-хронологічний (формування суспільного світогляду М.Драгоманова на різних етапах життя); персоналізації (надав змогу дослідити роль М. Драгоманова в українському громадівському русі другої половини ХІХ ст.); логічно-аналітичний (забезпечив аналіз подій життя українського суспільства у другій половині ХІХ ст. та виявлення етапів формування й трансформації соціалістичних поглядів М.Драгоманова).

Структура роботи. Структурно дане дослідження складається зі вступу, трьох розділів, які містять у своєму складі 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (90 позицій), а також додатків.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ТЕМИ

1.1. Джерела з громадсько-політичної діяльності М.Драгоманова

Джерельну базу зазначеного дослідження сформовані: 1) матеріалами ряду центральних й спеціалізованих архівів України; 2) збірниками опублікованих документів та матеріалів; 3) мемуарними джерелами; 4) періодичними виданнями.

Найбільша за числом представлених неопублікованих матеріалів група джерел сконцентрована у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, а також Центральному державному історичному архіві України в м. Львові. Зокрема, про час навчання М.Драгоманова, формування наукових інтересів можна дізнатися із матеріалів фонду ЦДІАК України. У фондах цієї установи розміщені офіційні документи адміністративних структур Російської імперії, де знайшли відображення моменти, що пов'язані із суспільною, культурною й педагогічною діяльністю М.Драгоманова. Крім того, в архіві розміщені акти, Апротоколи й довідки, які пов'язані з ім'ям М.Драгоманова, його праці, справи щодо роботи недільних шкіл й участь у них науковця.

Час студентства М.Драгоманова і початок його педагогічної діяльності у Києві відображений у таких матеріалах ЦДІАК України: «Відношення Ради Київського університету до попечителя Київського учбового округу про доручення приват-доценту М. Драгоманову викладання історії. 1864 р.», «Відношення Ради Київського університету до попечителя Київського учбового округу з проханням збільшити річну платню приват-доценту М. Драгоманову. Додається характеристика на М. Драгоманова. 1866 р.», «Відкриття короткотривалих українських курсів дошкільної справи при Фребелівському інституті», «Справа про відкриття в Києві недільних шкіл за ініціативою студентів Київського університету при підтримці попечителя Київського учбового округу М. Пирогова», «Справа про допуск М. Драгоманова до публічного захисту дисертації на право читання лекцій в Київському університеті», «Справа про закриття недільних шкіл за розпорядженням міністра внутрішніх справ», «Справа про командировання доцентів Київського університету М. Драгоманова і К. Бунге, професора Б.

Кістяківського в Австрію, Пруссію, Францію, Швейцарію», «Справа про читання М. Драгомановим публічних лекцій по всесвітній історії», «Магістерська дисертація М. Драгоманова «Питання про історичне значення Римської імперії»», «Рапорт приват-доцента М. Драгоманова декану історико-філологічного факультету Київського університету з проханням дозволу наукового відрядження в м. Харків для захисту магістерської дисертації у 1866 році», «Справа про дозвіл публічного захисту дисертації М. Драгоманова на прочитання лекцій в Київському університеті», «Справа про призначення М. Драгоманова молодшим вчителем географії 2-ої Київської гімназії. Листопад, 1863 року», «Прохання студентів Київського університету С. Кулябка, П. Завадського, М. Драгоманова та інших до попечителя Київського навчального округу дозволити відкрити недільні школи в Києві». У цілому матеріали вказаного фонду дають можливість зрозуміти атмосферу, де знаходився М. Драгоманов у ході навчання у Київському університеті [68, с. 40].

У контексті джерельної бази слід згадати книги М. Драгоманова, розповсюдження яких заборонялося царським урядом (знаходяться у ЦДІАК України): «Про арешт творів М. Драгоманова», «Про арешт брошури М. Драгоманова «Т. Шевченко, українофіли і соціалізм»», «Про виявлення під час обшуку у членів української громади у Харкові заборонених творів М. Драгоманова», «Про заборону використання в публічних бібліотеках та читальнях творів М. Драгоманова «Було б болото, а чорти найдуться», «Внутрішнє рабство і війна за звільнення» та ін.», «Про заборону праці М. Драгоманова «Пропаший час: українці під Московським царством» з передмовою М. Павлика», «Про заборону розповсюдження та перевидання в Росії книг М. Драгоманова «З питання про російську літературу», «Про знайдення при обшуку заборонених праць М. Драгоманова», «Про знайдення при обшуку у студентів Новоросійського університету брошури М. Драгоманова» .

Серед документів фонду Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, вагомий інтерес спричиняють матеріали листування М. Драгоманова із друзями та однодумцями, спогади й відгуки на студії, статті,

тексти й рецензії науковця, у т.ч. з ідеологічної проблематики. В архіві розміщені справи, що містять статті М. Драгоманова стосовно розвитку національного руху, громадсько-культурні й педагогічні проблеми у нашій країні: «Про погляди на українську історію», «Нотатки про слов'янські релігійні і етичні легенди», «Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм», «В справі згоди між руськими партіями», «Байка Б.Хмельницького та оповідання різних народів Сходу та Заходу», «Фатальна вдова в українських народних піснях», «В справі нашого непорозуміння з деякими провідниками галицької робітничої партії», «В справі Угорської Русі», «Напередодні нових смут».

Крім того, у львівському архіві перебувають листи Л.Заклинського, В.Чубинського, А.Балтаровича, С.Данилевича до М.Драгоманова, епістолярна спадщина самого ученого, а також С.Кривенка, М.Павлика, О.Борковського, К.Паньковського, С.Степняка-Кравчинського, де містяться відомості про українського мислителя. Вагоме значення у розкритті громадської й культурної діяльності М.Драгоманова мають листи до редакцій періодичних видань «Правда», «Буг», «Буковина», «Громадський друг» .

З-поміж опублікованих джерел щодо наукової й суспільної спадщини М.Драгоманова доцільно відзначити матеріали, що формують комплексну картину наукової, педагогічної й громадської діяльності вченого і були написані ним самим. Серед праць М. Драгоманова доцільно згадати такі: «Пропавший час. Українці під Московським царством» [27], «Автобіографія» [19], «Історична Польща і великоросійська демократія» [23], «Зібрання політичних праць» [30], «Старі хартії вольності» [28], «Чудацькі думки про українську національну справу» [29], «Про волю віри» [26], «До чого довоювались» [23].

Крім того, важливою у науковій спадщині М.Драгоманова є праця «Листи на Наддніпрянську Україну» [24], в одній із сюжетних ліній якої автор викладає відомості щодо своїх контактів із Київською Громадою. Стосовно Громади, відповідний аналіз зазначеного матеріалу дав спроможність стверджувати, що, зародившись у 1859 році у формі студентського гуртка в університеті, вона не лише не припинила власний розвиток після закінчення її фундаторами університету, але

й продовжила своє зміцнення. Водночас у контексті культурно-політичної організації із широкою культурною й радикальною федеративною й демократичною визвольною програмою, яка тривалий період демонструвала активну діяльність, Київська Громада трансформувалася у культурницьку групу [24, с. 133].

Із друком праці М.Павлика почався період видання значного числа творів М.Драгоманова, його публіцистики, значної кількості епістолярної спадщини: видання листів М.Драгоманова до Ю.Бачинського, Л.Українки, В.Навроцького [50].

Розпочату в 1895 р. М.Павликом роботу одним з перших продовжив І.Франко, котрий у 1906-1908-х рр. опублікував значне число листів, які отримав від М.Драгоманова. Пропонуючи оцінку ідейній спадщині М.Драгоманова, І.Франко зазначав наступне: «М.Драгоманов як учений, як політик і мислитель не перестав і досі промовляти до нас, і його голос знаходить собі широке відлуння політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятьма літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань. Надійшла пора для всебічної, об'єктивної оцінки його значення і його ідей».

С.Єфремов продовжував справу М.Павлика і популяризував спадщину М.Драгоманова, спираючись на таку тезу: «Український соціаліст-федераліст - так можна назвати М.Драгоманова, і всяка інша характеристика буде глибоко несправедлива» [36, с. 162]. С.Єфремов наголошував на загальнодержавному характері науково-педагогічної й громадської діяльності М.Драгоманова й зазначав, що без його творів не може обходитися жоден дослідник не лише українського, але й загальноросійського визвольного руху; без них неможлива навіть правильна постановка питань стосовно недавнього минулого російського громадського життя [35, с. 102].

У 1970 році було видано 2 томи літературно-публіцистичних праць М.Драгоманова [25]. У 1991 р. вийшов збірник праць М.Драгоманова - «Вибране» [26], до якого увійшли як раніше видані твори, так і його відносно маловідомі статті, що не публікувалися у радянський період.

Вагомою для дослідження є мемуарна спадщина П.Аксельрода, В.Антоновича, С.Єфремова, О.Пчілки, О.Русова [1, 39, 59] й інших, котрі визначили місце й роль науковця у дослідницькій, громадській і педагогічній діяльності України. Автори наголошували на вагомій ролі М.Драгоманова у тогочасному суспільстві як представника прогресивної думки ХІХ століття. Особливої уваги заслуговують спогади дружини і дочки ученого – Л.Драгоманової [31] й Л.Драгоманів-Шишманової [32].

Отже джерела є достатньо розгорнутими і надають можливість виявити місце М. Драгоманова у суспільному житті України, а також з'ясувати базові підходи М.Драгоманова стосовно розвитку ідеології громадівського соціалізму.

1.2. Вивчення в українській та зарубіжній історичній науці ролі М.Драгоманова як ідеолога громадівського соціалізму

Коло учених, причетних до аналізу творчого доробку М.Драгоманова, було досить специфічним у дорадянський період, коли ідеї цього вченого ще не стали власне історичним надбанням.

М.Павлик, зібравши матеріали, пов'язані зі святкуванням 30-ї річниці наукової діяльності М.Драгоманова, а також матеріали, які мали стосунок до його смерті, зазначив, що «М. Драгоманов, як русько-український діяч такий великий, що тепер нелегко оцінити, як треба, його працю для Руси-України» [54, с. 24].

С.Єфремов дав досить високу оцінку діяльності М.Драгоманова, вважаючи її безперечно гармонійною. На його думку, «поклавши в основу своєї діяльності інтереси й потреби народу, М.Драгоманов не загубився в безкінечному морі абстрактного космополітизму та не замкнувся й у вузьких межах доктринерського націоналізму» [38, с. 31]. С.Єфремов говорив, що «будучи європейцем, у кращому значенні цього слова і послідовним космополітом у цілях своєї діяльності, М.Драгоманов був таким же націоналістом у її формах і засобах. Українська справа для нього перебувала в тісному зв'язку із діяльністю на благо трудящих мас,

свідоме українство - із соціалізмом. Щодо державного устрою М. Драгоманов був не менш послідовним федералістом і противником державного централізму, вважав ідеалом людського співіснування вільний союз незалежних громад» [37, с. 32].

Дослідник постаті М. Драгоманова Б. Кістяківський писав у власному доробку «М. П. Драгоманов і його політичні погляди», що мислитель, підкреслюючи значення української мови й літератури, «не розглядав їх як святиню, а визнавав їхню цінність тільки як засіб культури й цивілізації. А саму солідарність, що витворюється нацією, М. Драгоманов цінував лише тому, що вона складає основи і є засобом для здійснення соціальних та політичних ідеалів європейської цивілізації» [46, с. 38].

М. Грушевський відігравав вагомий роль у становленні драгоманознавства у період кінця ХІХ ст., будучи засновником і очільником української національної історичної школи у Львові (1894-1913 рр.) й Києві (1908-1914 рр.), продовживши власну діяльність у радянський час (1924-1930 рр.).

М. Грушевський скрупульозно вивчав життєвий шлях і науково-публіцистичну спадщину М. Драгоманова, якому присвятив низку публікацій та фрагментів в узагальнених працях.

Серед них насамперед доцільно відзначити роботи «З починів українського соціалістичного руху» [12] та «Місія М. Драгоманова» [14, 15]. Зокрема, Грушевський зазначає, що перебування упродовж 1870 - 1873 рр. М. Драгоманова закордоном мало позитивні наслідки для розвитку українського руху, оскільки мислитель опинився поза цензурою й познайомив Європу з проблемами українства. М. Грушевський стверджував, що закордонне відрядження М. Драгоманова «зробило епоху в українському житті» [15, с. 3].

У дорадянський період пройшло становлення наукового вивчення спадщини й самої постаті М. Драгоманова, також закладено засади його історіографічної традиції, що продовжилися вже за інших історичних умов.

Першим вагомим здобутком радянської історіографії у вивченні біографії та спадщини М. Драгоманова стала монографія Д. Заславського [41]. Підготовка

дослідження проводилася однобічно - на засадах марксистської методології, яка мала суттєві недоліки. Д.Заславський стверджував, що історична доля М.Драгоманова полягала у тому, що він був творцем революційної справи [41, с. 42], і зображує його як відданого революціонера.

Образ М.Драгоманова як революціонера, що з'явився у праці Д.Заславського, пронизував усю радянську історіографію, здобувши особливої ваги у 1960-1970-х рр. Д.Заславський, аналізуючи взаємини М.Драгоманова із народниками та вплив прихильників цієї ідейної течії російського громадського руху на світогляд мислителя, усе ж приходять до висновку, що інтереси М.Драгоманова у київський період його життя перебували переважно поза межами як ліберальної, так і революційної політичної боротьби. Д.Заславський зазначає, що «за своєю природою М.Драгоманов не був професійним політичним діячем, а натомість мав покликання педагога, культурного просвітника та літератора» [41, с. 60].

Вагомою працею у радянський період, що присвячена дослідженню суспільної спадщини М.Драгоманова стало дослідження В. Сокуренка «Демократичні ідеї держави та права в творах М. Драгоманова, С. Подолинського та О. Терлецького», що вийшла у 1960-х рр. [58] Науковець робить висновок про М.Драгоманова, що «політична свобода уявлялася йому як сукупність рівних прав, при цьому зовсім не враховувалася рівність обов'язків. Отже, М. Драгоманов виступав тільки за рівні права у специфічному буржуазно-демократичному розумінні цього інституту» [див. 58, с. 214].

Значне число аспектів громадської діяльності М.Драгоманова вдалося комплексно проаналізувати Р.Івановій. Дослідниця вважала, що відповідна діяльність М. Драгоманова розпочалася у молодіжному гуртку в університеті, що започаткував першу в Києві недільну школу. Як стверджує Р.Іванова, М.Драгоманов закликав до збройного повалення царизму в Росії, що могла здійснити найбільш рішуча політична партія вказаного часу – соціальні революціонери [43, с. 105].

Слова М.Драгоманова щодо місця українофілів в історії Р.Іванова назвала пророчими: «Виправити становище можна, лише підрізавши виключність і явний

шовінізм як серед галицьких, так і серед російських українофілів, піднявши прогресивні тенденції в культурному русі - його демократизм і соціально-політичну основу. Якщо українофіли не зроблять цього, вони залишаться осторонь історії, яка обійдеться і без них, стверджував М. Драгоманов» [43, с. 186].

У час незалежності України науково-педагогічна й громадська діяльність М. Драгоманова набула актуальності й отримала мотивацію до розвитку: триває вивчення науково-публіцистичної спадщини українського ученого, поповнюється історіографічна база дослідження драгоманівської проблематики, важливим стає нове бачення історичного значення творчості М. Драгоманова.

Серед наукових праць варто відзначити ті, які вийшли друком до ювілею М. Драгоманова (його 150-річчя з дня народження): роботи М. Антонця «Обидва чільні сини України - М. Драгоманов та Т. Шевченко», Я. Дашкевича «Учений, політик, публіцист», П. Федченка, Р. Іванової «М. Драгоманов. До 150-річчя з дня народження» та М. Поповича. Ряд наукових публікацій, які з'явилися до ювілею були присвячені окремим питанням творчої спадщини М. Драгоманова.

М. Попович зазначає, чому ім'я М. Драгоманова протягом тривалого часу не популяризувалося. «Відданість Україні, – пише він, – це єдина підстава, на якій М. Драгоманова десятиліттями тавровано як українського буржуазного націоналіста, а ще десятиліттями перед тим - як малоросійського сепаратиста. Важко знайти людину, що виявляла свою любов до нації з такою вибагливістю, вимогливістю, суворою критичністю, коли йшлося про рішення, від яких залежала доля нації» [57, с. 15].

Ґрунтовно вивчив життєвий та науковий шлях, який пройшов М. Драгоманов, у своїй монографії доктор філології П. Федченко: «Сама історія – найбезкорисливіший та найбільш об'єктивний суддя – вже не один раз засвідчила правоту багатьох позицій і слухність багатьох дій М. Драгоманова, заперечених його опонентами, історичну випадковість деяких його оцінок минулого та передбачень майбутнього, поспіхом затаврованих його критиками через недостатню поінформованість та сліпу вірність хибним догматам» [67, с. 68].

Л. Гаєвська у праці «Концепція національного відродження в історіографії

М.Драгоманова» [8] наголосила, що драгоманівський націоналізм – це наслідок його демократизму, оскільки номенклатурний елітаризм, кастовість – це неминучий наслідок централізації [8, с. 116].

В. Солдатенко розглянув еволюцію базових положень М.Драгоманова та прийшов до висновку, що йому були притаманні всеохоплюваність, системний погляд стосовно історії людства, що передбачало новий підхід і до української історії. «М.Драгоманова, – підкреслює В.Солдатенко, – цікавив ступінь інтегрованості українського народу в західноєвропейську історію, загальне і специфічне в розвитку рідного краю» [49, с. 131].

Серед значного числа статей, що присвячені М.Драгоманову та його вагомій спадщині теоретичних ідей, з'явився ряд монографій О.Куцої «М. Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині ХІХ ст.» [49] та Т.Андрусяка «Шлях до свободи (М.Драгоманов про права людини)» [2]. У них відображені новітні погляди на діяльність М.Драгоманова.

Вагома робота з дослідження творчої спадщини М.Драгоманова проводиться у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова. В університеті із 2003 р. двічі проводилися Міжнародні Драгоманівські читання з нагоди чергових ювілейних дат. У 2007 р. пройшла Перша міжуніверситетська науково-практична конференція студентів, аспірантів і викладачів «М.Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху». Ряд викладачів Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова досліджують творчу спадщину М.Драгоманова. В їхніх статтях висвітлюються малодосліджені важливі питання наукового доробку М.Драгоманова. Їхні дослідження направлені на вивчення поглядів М.Драгоманова на розвиток українського національного руху другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

На даний час вивчення спадщини М.Драгоманова увійшли в інноваційну фазу, про що свідчить поява ряду дисертаційних робіт, автори яких представляють різні гуманітарні спеціальності: Н.Костенко «Світогляд та суспільно-політична діяльність М. П. Драгоманова: історіографія проблеми» тощо.

Творчість М.Драгоманова досліджують не тільки учені нашої країни. Вона

являється актуальною і для зарубіжних дослідників. Значне число відомих істориків, котрі були вимушені працювати за межами України, поповнили власними студіями історіографічну традицію української діаспори в країнах Європи та Північної Америки. Потреба в осмисленні науково-публіцистичної спадщини М.Драгоманова у повній мірі усвідомлювалася науковцями упродовж тих десятиліть, коли Україна перебувала у складі Радянського Союзу.

Для 1920-х років важливим було трактування науковцями історико-суспільної діяльності М.Драгоманова як вагомого компонента українського національного державотворчого процесу.

«Людиною, що для розвитку української громадської думки мала першорядне значення і надала українському рухові зовсім новий напрямок, був М.Драгоманов», - саме так зазначав один із дослідників спадщини мислителя – Ю.Охримович [53, с. 88]. Він визначив кілька головних чинників, що, на його думку, забезпечили формування громадських і культурних та політичних поглядів М.Драгоманова. Перший чинник – це ідеї Кирило-Мефодіївських братчиків, а другий фактор – це соціалістичні погляди російських та західноєвропейських соціалістів [53, с. 90].

Упродовж 1930-1950-х років пройшла переоцінка істориками-державниками М.Мухіним, О.Бочковським, М.Шаповалом, Д.Дорошенком, І.Крип'якевичем, Н.Полонською-Василенко суспільної й наукової спадщини народників, до яких упродовж тривалого часу вчені-історики зараховували і М.Драгоманова [68].

О.Бочковський, наукова діяльність якого почалася ще у 1905 році, в 1934 р. видав працю «Вступ до націології», в якій багато уваги приділив вивченню теоретичного спадку М.Драгоманова, називаючи його видатним українським європейцем. «Великі заслуги М. Драгоманова, як одного з найвидатніших каменярів націології безсумнівні для кожного, кого проблеми нації цікавлять з наукового, а не виключно з політичного чи лише практичного боку», – зазначав О.Бочковський [7, с. 27].

Дослідник М.Шаповал дослідив праці М.Драгоманова, розглянувши його наукову концепцію, національно-інтернаціональні позиції тощо, і був

переконаний, що це вивчення є вкрай необхідним. Водночас висновок, який був зроблений М.Шаповалом, зазнав критики радянських дослідників: «М.Драгоманов став чимось таким великим в історії українського відродження, що значення його прирівнюють до значення Т. Шевченка і вважають справедливо батьком модерного визвольного руху та творцем визвольної програми українського народу або коротше - ідеологом Нової України. Вивчення праці М. Драгоманова є найліпшим способом розвитку свідомості і критичної здібності всіх, що виходять на поле української праці» [68, с. 34]. М.Шаповал відносив М.Драгоманова до самостійників.

Дослідник був переконаний, що М.Драгоманов не виключав можливості трансформації російського соціалізму на яacobінство – тобто на тероризм, доказом чого стало виникнення більшовизму.

Д.Дорошенко як один із найбільш відомих і вагомих дослідників, що працювали в Українському вільному університеті, був переконаний, що драгоманівський спадок мало кому відомий, хоча українство без нього істотно збідніло [18]. Проаналізувавши розвідки Д.Дорошенка, можна встановити, що він у першу чергу тлумачив драгоманівську діяльність на фоні наукових досягнень Київської Громади.

Український історик І.Крип'якевич здійснив вивчення наукового спадку М.Драгоманова. В «Історії України» І.Крип'якевича М. Драгоманов постав як громадівець, федераліст, критик народництва і діяч української культури [47, с. 5]. Науковець наголошував на інтелектуальній, ідейній та діяльнісній спорідненості й невіддільності М.Драгоманова від Громади, особливо коли йде мова про концепції федеративного устрою. І.Крип'якевич вказував, що М.Драгоманов «передбачав реорганізацію Російської держави на основах автономії, особливого значення надавав діяльності земств, що могли стати основою для подальшого розвитку самоврядування» [47, с. 274].

Оригінальним й особливим розумінням історичного шляху України, що був схожим на багато положень і висновків, до яких прийшли Д.Дорошенко й І.Крип'якевич, була розвідка Н.Полонської-Василенко, котра зверталася до оцінок

спадщини М.Драгоманова [56, с. 19]. Н.Полонська-Василенко була переконана, що М.Драгоманов був талановитим публіцистом і користувався популярністю та довірою як у нашій країні, так і за її межами.

Взаємини між М.Драгомановим і громадами Н.Полонська-Василенко розглядала у такий спосіб: «Більшість членів Старої Громади ставилися з презирством до російських революційних партій: їх відштовхував державний централізм цих партій, байдужість, а часто й ворожість до українського національного руху та нахил до тероризму. На цьому ґрунті почалися розходження між старшими членами Громади і молодшими, які прагнули радикальних політичних заходів і засуджували культурництво Громади. Представниками цього ідейного розколу були, з одного боку, В. Антонович, а з другого - М. Драгоманов, який виступав проти переоцінювання національного питання; українство, на його думку, повинно бути соціалістичним, і він настоював на союзі з соціалістичними російськими течіями» [55, с. 319].

Н.Полонська-Василенко погоджувалася із М.Грушевським, відводячи М.Драгоманову роль культурного носія, розходячись при цьому із дослідником ХІХ століття в окремих позиціях, зокрема у ставленні до релігії. У той час як М.Драгоманов більшу частину позаминулого століття вважав пропащим часом під владою Москви, Н.Полонська-Василенко доводила, що це був період підготовки значних національних сил [55, с.394].

Вагомою подією у вивченні творчого шляху М.Драгоманова стало виникнення «Енциклопедії українознавства» (за редакцією професора В.Кубійовича). У перевиданні 1995 року наголошується на такому: «М.Драгоманов – історик і етнограф широких наукових зацікавлень, поглиблює народницький напрям української історіографії соціологічною методою досліджу; темпераментний публіцист, стоячи в приязних взаєминах із близьким поглядами французьким географом Е. Реклю, він своїм творчим песимізмом спонукав у науці до ґрунтовніших досліджень минулого й сучасного українського життя. Шукаючи наукове обґрунтування своїх соціально-федералістичних поглядів, він наводив із здобутків чужої науки порівняння з соціальними явищами української історії і

популяризував українську науку» [33, с. 725].

Друга половина ХХ ст. характеризується появою нової плеяди дослідників наукового і суспільного доробку М.Драгоманова: С.Ріпецького, О.Субтельного і І.Лисяка-Рудницького, котрий запропонував використовувати окремі елементи досвіду радянської історіографії у контексті дослідження постаті М.Драгоманова. Вивчаючи роботи радянських істориків, він у такий спосіб прокоментував їхню діяльність у постсталінський період: «Є всі підстави думати, що українські радянські історики знають більше, ніж вони можуть показати наверх. Це видно з того, як вони користуються джерельними матеріалами. Вони часто цитують з різних давніх буржуазно-націоналістичних видань, але при цьому маневрують так, щоб не прорвалося нічого єретичного. Над верх завжди зберігається фасад стовідсоткового лояльного й навіть ентузіалістичного радянського патріота. Тільки той, хто знайомий з оригіналами, звідки взяті ті цитати, спостереже затерті сліди проведеної операції» [52, с. 194].

І.Лисяк-Рудницький у повній мірі аналізував діяльність вченого впродовж усього його життя. Позиція І.Лисяка-Рудницького схожа до точки зору С.Єфремова: обидва автора розуміли світогляд М.Драгоманова без будь-яких упереджень. Показовим є висловлювання І.Лисяка-Рудницького про те, що «всі його симпатії на боці М.Драгоманова - ліберала, конституціоналіста й реформіста, але до М.Драгоманова - громадівця й утопіста він має принципові застереження» [52, с. 372].

І.Лисяк-Рудницький висвітлював позицію М.Драгоманова у контексті взаємин України з Росією, де М.Драгоманов вивчав проблему національної свідомості українців: «У народів поневолених, покривджених долею, національне почуття має нахил ставати наболілим місцем психіки. Проявляється це в хитаннях між крайностями. Люди або зневажають, осміюють, принижують усе рідне, або перекидаються на протилежне, на шовіністичний дурман, що під його впливом заперечують об'єктивні вартості, якщо вони не є специфічно свої. Не раз такі комплекси національної меншовартості та національної мегаломанії співживуть в одній душі, - дивне явище для стороннього глядача. Постава М.

Драгоманова можна вважати в цьому відношенні за зразкову» [51, с. 292].

Один із видатний істориків української діаспори О.Субтельний дещо по-іншому оцінював М.Драгоманова: «М. Драгоманов трохи не власними силами взявся за розширення інтелектуальних та ідеологічних обріїв своїх співвітчизників. Попри те, що його погляди не дістали широкої підтримки серед української інтелігенції, вони спонукали багатьох молодших її представників виходити поза межі культурницької діяльності, порушували в українському контексті ключові політичні, національні та соціально-економічні проблеми дня» [66, с. 253].

Інший відомий діаспорний історик Т. Гунчак, аналізуючи діяльність М.Драгоманова у праці «Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії», належним чином оцінює М.Драгоманова (оригінального мислителя і здібного публіциста), відзначаючи, що у журналі «Громада», який був голосом поневоленої України, дослідник виступав проти централістичного ладу в Росії з його антинародністю, особливо щодо національних меншин.

Отже, після вивчення праць, що були присвячені діяльності М.Драгоманова, ми маємо підстави стверджувати, що данна тема дослідження до сих пір не стала предметом фахового вивчення.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ГРОМАДІВСЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ В УКРАЇНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. Еволюція поглядів М.Драгоманова на громадівський соціалізм

Вичерпну оцінку розвитку поглядів громадівського соціалізму надав М.Грушевський. У публікації «Місія Драгоманова» [14, 15] український історик написав, що в 1873 - 1874 рр. М.Драгоманова починає виступати прибічником соціалістичних ідей і здійснює кроки у напрямі їх поширення серед української інтелігенції. Відповідно до його оцінки, «тим часом як давніш він уважав її справою для біжучого моменту нереальною, а також і те різке підкреслювання обов'язковості політичного радикалізму, котре бачимо у нього після його повороту до Києва, - замість попереднього відкладання політичної роботи на дальший план, доки під неї не буде підведена культурно-національна база» [19, с. 124].

На розвиток громадівського руху відчутний вплив мала Західна Європа. Після повернення до Києва з Європи М.Драгоманов перетворився на прибічника українського національного руху. Однак багато того, що робилося у сфері київських українофілів науковцю не було до вподоби: зокрема, це поступливість чиновництву й толерування консервативних сил; негативне ставлення молоді до радикальних рухів (у той час так називали соціалістів). М.Драгоманов не сприймав і ту світоглядну прірву, що відокремлювала українські громади від наукових й політичних ідей, які домінували в Європі; прагнення українців розв'язувати наявні проблеми самим лише «національним духом», подібно до слов'янофілів.

Попри позитивну оцінку діяльності громадівців, М.Драгоманов вбачав у їхній праці ряд недоліків. Відсталістю вважав мислитель те, що багато громадівців, зокрема молодь, не знала іноземних мов і з огляду на вказане, мріючи бути вільними від «московської» цивілізації, насправді не були здатні позбутися її пут, іноді навіть опиняючись під впливом російських радикальних кіл, що також були неспроможні успадкувати європейські ідеї, хоча й читали російські переклади праць певних зарубіжних філософів й економістів [19, с. 129]. На переконання М. Драгоманова, особа, яка не володіє 2-3 європейськими мовами і не відвідував

Західної Європи, не могла являтися повноцінним громадським діячем [20, с. 36]. У листі до М.Павлика, М.Драгоманов зазначав, що київські громадівці завжди не дуже були обізнані у теорії; про членів Київської Громади можна було повсякчас зазначити, що вони добрі й чесні, однак справді розумною й освіченою особою з-поміж них був лише В.Антонович, водночас і той повною мірою відстав від європейського життя, навіть наукового [54, с. 92].

Слід зазначити, що ці оцінки не відповідали дійсності, оскільки серед членів Київської Громади було вельми багато талановитих педагогів, дослідників, письменників, діяльність яких відіграла вагомую роль у розвитку вітчизняної науки. До Громади входили українці, однак не усі прагнули виходити за межі культурно-національного відродження і ставати на шлях політичного звільнення. Для більшості громадівців це було надто небезпечною і досить скороспілою ідеєю [60]. З огляду на вказане громадівці не один раз інформували М.Драгоманова, як людину соціалістичних поглядів, що, начебто, соціалісти байдуже відносяться до проблематики національного характеру. На це мислитель рішучим чином відповідав: «Той не соціаліст, хто в Україні не визнає українства, як і навпаки: кожний українець, яких не визнає соціалізму, є нікчемний українець».

У той час додому, зокрема й до Києва, повернулося чимало молоді, яка проходила освіту в Західній Європі. В ході здобуття освіти молодь увібрала визначені ідеологічні настанови, довідалася щодо поширення революційних рухів (зокрема щодо подій, які у 1871 р. відбувалися у Парижі), і перейнялась ентузіазмом й енергією революційної риторики [15, с. 16]. У той час поки Київська Громада дотримувалася курсу на філологічну й культурну діяльність, навколо М.Драгоманова була згуртована молодь, якій були близькі його думки й переконання щодо необхідності політичної боротьби для отримання Україною справжнього визволення. Молоді подобався гострий характер публічних виступів М.Драгоманова, його талант риторика, науковість поглядів.

Ф.Вовк був посередником між громадівцями у Києві до кола яких належав М.Драгоманов і молодіжними громадськими об'єднаннями. Помешкання Ф.Вовка було місцем зборів не тільки для київської молоді, але й для учителів та робітників,

котрі приїжджали до Києва з провінції [66, с. 64]. Серед молоді Київської Громади як найбільш активних діячів М. Драгоманов виокремлював С. Подолинського, М. Драгневича, І. Басова, І. Житецького, Ф. Винниченка, В. Дебагорія-Мокрієвича посилення.

Оцінюючи громадівську молодь, М. Драгоманов зазначав, що вона критичним чином ставилася до старої генерації українофілів, котрі відзначалися власним консерватизмом. [59, с. 146].

2.2. Оцінка М. Драгомановим програмних засад громадівського соціалізму

Закономірним питанням є те, яку програму діяльності визначали для себе українофіли-громадівці. «Наш ідеал, - писав С. Подолинський, - розселитися по всій Україні. За такої величезної переваги мужицького населення наші прагнення, звичайно, спрямовані переважно на осілу частину населення. Щодо цього вже й тепер дещо робиться, а коли заявить про себе робітничий рух, а він уже народжується, тоді буде робитись ще більше... За першої можливості ми заснуємо за кордоном робітничу, тобто народну газету, й тоді, напевно, справи підуть набагато краще. Те ж стосується і видання народних книжок» [59, с. 149].

У власних мемуарах Ірина Антонович (донька В. Антоновича) зазначала про те, що «ще до першої подорожі М. Драгоманова за кордон деякі члени Київської Громади були трохи незадоволені з нього за його часом гострі протиурядові промови. Згодом, коли він повернувся з-за кордону десь восени 1873 р., він уже не обмежився усною пропагандою, а повів її і через пресу. Такі виступи ще більше звернули увагу влади не тільки на М. Драгоманова, а й на діяльність цілої Громади. Посипались репресії, почалися постійні труси, як у нас, так і в інших членів Громади у помешканнях, та «запрошення» батька для «пояснення» до губернатора».

Чим більшим тиском на М. Драгоманова відзначалася імперська влада, тим більшою мірою науковець звертався до сфери не тільки наукових, але й

громадських й політичних справ. Про це свідчили його критичні публікації у пресі й виступи на засіданнях Київської Громади. М. Драгоманов знову викликав попечителя, котрий запропонував науковцю добровільно лишити працю в університеті. Проте М. Драгоманов відмовився. На думку окремих київських громадянців, він не поставився серйозно до події, що сталася.

Після розмови з попечителем, мислитель відразу поїхав до Галичини, де, як занотував у щоденнику О. Кістяківський, за ним не полишали стежити російські шпигуни [44, 45]. Тому у Києві одразу довідалися, що М. Драгоманов у Галичині приходив на засідання народного віча, розмовляв з організаторами цього заходу. О. Кістяківський повідомляв і те, що уже самі відвідини М. Драгомановим Львова були вкрай «недоцільними, надто суперечливими з огляду на його бажання не залишати університет». Стосовно приватних зустрічей і розмов з галицькою інтелігенцією швидко ставало відомо відповідним службам у Києві. Крім того, у Міністерстві народної освіти довідалися, що М. Драгоманов на народному зібранні у Львові виголосив промову, в якій йшлося щодо виходу України зі складу Російської імперії в інтересах союзу із поляками. Про це негайно був поінформований сам імператор.

27 серпня 1875 року жандармський генерал О. Потапов поінформував київського генерал-губернатора: «З приводу виданого Міністерством народної освіти наказу про звільнення від служби доцента університету Св. Володимира М. Драгоманова за українофільство, імператор наказує: звільнення М. Драгоманова від служби, зробити після запропонованого в цьому році проїзду через Київ імператора; вислати його адміністративним порядком, якщо його перебування в тому краю буде визнано шкідливим» [19, с. 98].

2.3. Історичні значення спадку М. Драгоманова для громадського соціалізму

7 вересня 1875 р. М.Драгоманова примусово звільнили із Київського університету імені Святого Володимира та позбавили права на пенсійне забезпечення, а також заборонили обіймати державні посади. 19 вересня 1875 р. рада університету схвалила рішення попечителя, що не підлягало перегляду [19, с. 95].

Члени Одеської Громади, котрі особливо захоплювалися діяльністю М.Бакуніна, прагнули бачити на сторінках майбутнього видання, публікації, які б популяризували анархістські ідеї. Члени Київської Громади, насамперед М.Лисенко та М.Драгоманов, прагнули завдяки журналу пропагувати власні соціально-політичні ідеали та залучити українське прогресивне громадянство, по-демократичному налаштовану молодь до боротьби з реакційними і консервативними силами за досягнення національної й соціальної справедливості. Третя найбільша частина громадівців, з-поміж яких можна назвати В.Антоновича, Т.Рильського, П.Житецького й Ю.Цвітківського, практично майже не звертала уваги на пропагування соціальних і політичних ідей й була осторонь закликів здійснення революційної боротьби з самодержавством; майбутнє громадівське видання, що мало виходити періодично, на думку цих діячів, мало б познайомити з українським національним і культурно-просвітницьким рухом широкі верстви західноєвропейського громадянства, показати йому справжні наслідки російської окупації України.

З огляду на вказане, журнал повинен був характеризуватися культурно-національним спрямуванням і мав продовжити традиції Київської Громади. Обговорення функцій періодичного видання у ході зборів громадівців виявилися настільки запеклими, що, як пригадувала І.Антонович, «батько після кожного такого засідання приходив додому дуже нервовий, а часом почував себе просто хворим» .

Для забезпечення компромісу стосовно перспективності журналу представники громадівців постановили утворити комітет, члени якого б сформулювали і виявили проблематику й ідейну спрямованість майбутнього періодичного видання. До складу учасників комітету (який згодом був названий

М.Драгомановим «Комітетом 12-ти») увійшли: В.Антонович, М.Драгоманов, В.Беренштам, П.Житецький, Ю.Цвітківський, М.Лисенко, М.Ковалевський, М.Старицький, Ф.Панченко, О.Лоначевський-Петруняка, О.Русов, К.Михальчук. При цьому М.Драгоманову, котрий де-факто був у статусі головного редактору видання, було вирішено 1 раз щорічно передавати 1,2 тис. крб. (це відповідало розміру його ставки доцента в університеті), а також видавати 1,5-1,6 тис. крб. із скарбниці громади на друк й утримання журналу, який отримав назву «Громада» .

Як вказував Г.Житецький (син П.Житецького), котрий виявляв інтерес до цього періоду діяльності київських громадівців, «усе, що не дозволено було публікувати в Російській імперії, але необхідно було оприлюднювати задля популяризації української справи (питання історії України, літературні твори, політичні проблеми, дискусії з приводу права української мови на самостійне існування, ознайомлення українського, російського і європейського громадянства з українським громадівським рухом) мало бути висвітлено на сторінках науково-публіцистичного видання. Між окремими громадівцями було розподілено напрями, у відповідності до яких вони мали готувати цікаві матеріал для оприлюднення за кордоном».

У період після того, як М.Драгоманов виїхав із Києва, як виявилось уже назавжди, громадівці продовжили власну наукову, інформаційно-просвітницьку й культурну діяльність. Тоді вони у межах Південно-Західного відділу Російського географічного товариства вирішили об'єднати більшість науковців, що були розкидані по дев'яти різних наукових товариствах, а також відкрити спільну наукову бібліотеку й музейну установу. Завдяки цьому, як були переконані працівники відділу, наукові дослідження окремих товариств мали б істотно ширше використання.

Майже одразу після того, як М.Драгоманов поїхав, у 1876 р. набув чинності репресивний Емський указ, у якому йшлося про закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві, ця подія істотно вплинула на діяльність громадівського руху. Указ був настільки антинародним, що навіть офіційно не зазнав публікації: усі розпорядження, пов'язані з ним, були під грифом

«цілком таємно».

«Навіть у російських колах, – писав М. Грушевський, – не було добрим тоном підтримувати чи виправдувати ці обмеження. Ліберальні діячі знали, що «цю брудну роботу» пригнічення українського життя в інтересах великоросійського, виконують поліція, адміністрація, жандармерія, Міністерство народної освіти, Святійший синод, Управління у справах друку і багато всіляких інших «почесних та напівпочесних» установ. Тому нетактовним вважалося наголошувати на великоруській національній точці зору, «відкривати національне обличчя» великоруське» [11, с. 40].

Дії адміністративних та репресивних органів, проти всього українського були досить жорсткими й не підлягали виправданню. Найбільш сильних утисків зазнали саме представники Київської громади. Одні з них продовжили здійснювати свою справу за кордоном, а інші обмежили власну діяльність, треті намагалися навіть за умов репресій і перешкод на кожному кроці, здійснювати роботу. Політичні й економічні обставини змусили членів Київської Громади забезпечувати певну лояльність до уряду (насамперед вони були педагогами, викладачами у середніх й вищих школах), і постійно переміщалися із місця на місце, зазнавали обшуків, арештів та навіть заслання. Ще важче громадівцям було нести моральні зобов'язання, відчувати власну національну меншовартість: колишні друзі ігнорували, сприймаючи їх в як ворогів.

Дружина М.Старицького, Софія Віталіївна, у листі до подруги Людмили Драгоманової вказувала таке: «Чи підеш у театр або на вулицю, то дивись усі перші твої знайомі, більш чи менш індіферентні, мало не Юзефовичами поставали: здається ще ніколи не було такого спаду суспільного виховання» [19, с. 100]. М.Старицький власноруч у кінці листа до М.Драгоманова здійснив допис: «А мене оце тягають по жандармеріях. Чорт їх бери, хай подавляться! Така думка: кинути свій дорогий і рідний край, та хоч раз дихнути вільним повітрям: може воно надихне - не рабське сумир'я перед падлюками, а міцне слово правди: тут тепер така мерзота, що й дихати тяжко [19, с. 108].

Отже, історичне значення М.Драгоманова для Київської Громади було вельми

значним. М. Драгоманов активно популяризував українську національну ідею.

РОЗДІЛ 3. РОЛЬ М.ДРАГОМАНОВА В СТАНОВЛЕННІ Й РОЗВИТКУ ІДЕОЛОГІЇ ГРОМАДІВСЬКОГО СОЦІАЛІЗМУ

3.1. Основні віхи суспільної діяльності М.Драгоманова

Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова не являлися сталими. Незважаючи на постійне непохитне дотримання М.Драгомановим визначених моральних й етичних принципів, упродовж життя мислитель змінював свою громадську позицію й політичну орієнтацію. З огляду на вказане, аби позбутися ймовірної можливості надання хибної характеристики його поглядам на певну суспільно важливу проблему, доцільно уникати тенденції змішування думок, що були висловлені М.Драгомановим у різні періоди свого життя [14, с. 4].

Дочка М.Драгоманова засвідчила: «Коли ж батька захоплювала робота політика, він робився борцем, який працював у radoщах боротьби, кидався вперед головою у бій і не боявся ударів. Він мав надзвичайні якості журналіста. І дуже шкода, що в нього не було газети, яка б зібрала в собі всю ту гору яскравих уваг, гумору й сарказму, котрим він сипав цілими днями в розмовах із нами. Таким чином, на мою думку, М. Драгоманов був і вченим, і політиком» [Див. 10, с. 300].

Київська прогресивна молодь, з-поміж якої вирізнявся М.Драгоманов, широко була ознайомлена із культурою та наукою Заходу. Образливий для більшості термін космополіт вона сприймала в якості похвали. До Київського університету М.Драгоманов вступив вже зі світоглядом космополіта, що відстоював у російській культурі «зовсім не московський» національний компонент, а «гуманітарний, європейський» [21, с. 156]. У розумінні М.Драгоманова космополітизм виключав як незнання або зречення національного, рідного, так і поверхове ознайомлення з європейським або світовим. Водночас переклад із грецької мови слова «космополіт» – громадянин світу – не вимагав сприйняття космополітичного як загальнолюдського без національного.

Таким чином, тлумачення М.Драгоманова було відмінним від уточнення, доданого до перекладу із грецької мови терміну «космополіт» у словнику В. Даля

- «всесвітній громадянин - людина, яка не визнає особливих стосунків з батьківщиною [16, с. 173]. М.Драгоманов уточнював визначення терміну космополіт: «Космополіти, не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, все-таки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно кориснішою для народу, ніж народні традиції...» [21, с.597].

На початку 60-х рр. ХІХ століття М. Драгоманов, як сам він визнавав, «багато у чому розділяв змагання та ідеї українських націоналістів, однак далеко більше знаходив політичного у російських періодичних виданнях революційного напрямку – Звон і Современник, ніж в українській Основі». Обидва журнали він розміщував поряд, попри те, що «Современник» М.Чернишевського і М.Добролюбова посідав більш радикальну позицію аніж «Звон». Як громадський діяч і публіцист, М.Драгоманов публічно являвся пересічним лібералом, оборонцем гуманних ідей, далеким від будь-якої партійної приналежності. У той час М.Драгоманов являвся далеким від революційної ідеології.

Межа між освітнім та соціально-політичним чинниками студентського життя була вельми тонкою для активної у громадському сенсі молоді Києва на межі 1850 - 1860-х рр. Юнацьке прагнення волі, посилене централізаторською політикою уряду імперії, вилилось в активізацію національно-патріотичних настроїв у колах інтелігенції.

Весною 1861 року в Києві пройшла значна для українського національного руху подія, активним учасником якої виступав М.Драгоманов. Це були похорони Т.Шевченка, і у ході траурної процесії від церкви Різдва Христового (Поділ) до Ланцюгового мосту М.Драгоманов виголосив імовірно найкращу свою промову. Вона не збереглася, але сам він у подальшому зазначав, що виголошене тоді ним слово «було найрадикальніше з усіх тоді сказаних» [див. 42, с. 23]. Коли перевозили прах Т.Шевченка до Чернечої гори, М.Драгоманов висловив пророчі слова, хоча був ще цілком юним промовцем: «Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець» [див. 43, с. 65].

М.Драгоманов у промові досить рішуче викрив політику імперської влади, здійснивши критику її антиукраїнської сутності. Одразу ж після цього

М. Драгоманов потрапив у список «неблагонадійних осіб». Слід врахувати і той факт, що у відповідності до законів того часу, до найважчих належали злочини проти держави. Зокрема, до вказаного переліку були включені пропагування української національної ідеї та заклики до повалення існуючого політичного режиму. З огляду на вказане, критика урядової політики М. Драгомановим привернула до науковця увагу правоохоронних органів [17, с. 5].

Такий вияв громадської й політичної активності М. Драгоманова не являвся для нього чимось неординарним. Специфіка сформованого у 1860-х року характеру лідера, не завжди позитивного, у ряді випадків спричиняла конфлікти М. Драгоманова як з українофілами стосовно недооцінки ним національних цінностей, так і з російськими діячами. «Маючи сильний полемічний темперамент», – вказував М. Грушевський, – «він узагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції» [15, с. 4].

Зокрема, у 1861 р. М. Драгоманов пішов всупереч позиції російської інтелігенції, що на певний час була дезорієнтована авторитетним голосом «Современника», який засудив педагогічні погляди М. Пирогова. Коли М. Добролюбов у «Современнику» виступив з опозицією до М. Пирогова, то М. Драгоманов не підтримав відомого публіциста, друкуючи гострі полемічні статті у «Російській Мові». У ході полеміки публіциста-демократа М. Добролюбова із М. Пироговим, М. Драгоманов став на підтримку попечителя Київського навчального округу [12, с. 18]. У цьому контексті доцільно звернути увагу на базові елементи полеміки з огляду на те, що вона виявляє особливості громадської позиції М. Драгоманова.

Виголошена М. Драгомановим промова, що викликала овацію у присутніх, привернула молодого оратора до кола ліберально налаштованої інтелігенції Києва.

У 1863 р. М. Драгоманов вступив до заснованої у кінці 1861 р. Київської Громади. При цьому слід зазначити, що у той час зв'язки М. Драгоманова з київським українофільським гуртком були ще відносно слабкими.

Про ідеологію Київської Громади 1860-х рр. зазвичай роблять судження із такого документу, як «Моя сповідь» В. Антоновича й «Відгуку із Києва», що

розглядають як програму тогочасної Київської Громади, у повній мірі правдиво зазначаючи, що вона порівняно із платформою Кирило-Мефодіївського товариства являлася істотно консервативнішою.

Оцінюючи «Відгук з Києва» в «Австро-Руських споминах» М.Драгоманов вказує, що платформа його авторів слідує з консервативного безполітичного народництва.

В ідеології Київської Громади не було самостійного, політично- конкретного контенту, оскільки громадівці чи розмірковували у ліберально-народницькому дусі, чи поділяли програму земців-конституціоналістів. Водночас більш історично значимою була їх культурна й просвітницька праця, боротьба за розповсюдження у масах національної самосвідомості, національна українська ідея на етнічному ґрунті, віра у можливість забезпечення досягнення національного самовизначення, любов до нашої країни, повага до українського народу, гордість за досягнення його духовної культури [34, с. 152].

Після 1863 р. М.Драгоманов працював у дозволеній пресі, у межах поліцейного ладу, який ненавиділа революційна молодь.

Реагуючи на звинувачення з боку царського уряду українофілів у співпраці із організаторами Польського повстання 1863 року, здійснені громадівцями намагання відродження української національної культури М.Драгоманов трактував як сепаратизм від Польщі. При цьому він намагався обґрунтувати вказане положення рядом історичних фактів. У зв'язку із цим базове завдання української інтелігенції М.Драгоманов вбачав у тому, щоби домогтися від російського уряду згоди на здійснення мінімальних ліберальних реформ, що уможливили би вільний розвиток української культури.

У цілому М.Драгоманов був переконаний, що освічена громадськість Росії спроможна вплинути на уряд у розв'язанні цього питання. Навіть у 1873 році, значно перебільшуючи культурний рівень російського суспільства свого періоду, він пише М. Бучинському: «Суспільна думка не проти українства. Проти нього тільки деякі урядові розпорядження, викликані страхами 1863 року, доносами поляків, але все це минеться» [див. 34, с. 38].

М. Драгоманов був переконаний, що ліберальна ідейна течія зробить власну справу, не втомлювався підкреслювати силу лібералізму в Росії й пишався тим, що такий популярний журнал як «Вестник Европы» ліберально поставився до вимог польських повстанців.

3.2. Суспільствознавча роль творів М. Драгоманова

Аналіз творів М. Драгоманова, у т.ч. ідеологічно забарвлених, свідчить про те, що тип мислення М. Драгоманова мав усі ознаки наукового. «Так само як М. Драгоманов не пристосовувався до своїх слухачів у розмовах, він не рахувався ні з роками, ні рівнем сприйняття співрозмовника. Він мав феноменальну пам'ять, що була як водограй, якого можна було повсякчас одперти, і він виливав на слухачів та опонентів цитати, історичні дати, факти, точні цифри, сторінки цитованої книжки і т. д.» [32, с. 36].

Науковий характер публікацій М. Драгоманова зароджувався із великої цікавості й сприйняття навколишнього світу. Щодо думки ученого можна зазначити таким чином: «Вона підтримувалась і зберігалась виключною пам'яттю та класифікаційною здатністю. Вона росла і вдосконалювалась вдумливістю та твердістю в працях, дивовижною сумлінністю та глибиною мислення» [10, с. 110].

Наукова робота М. Драгоманова виявляє, що він не був «сухим кабінетним ученим», який увесь власний вік сидить над певною сферою знання і не цікавиться нічим іншим. М. Драгоманов вибрав науку, що була необхідною для національного відродження української нації. Він працював із великою настирливістю дослідника упродовж тривалого періоду. «Коли починав komponувати матеріали й бачив уже світ у них, він переживав дитячі радощі правдивого мистця, особливо коли знаходив кільце наукового ланцюга, якого йому довго бракувало. Я пам'ятаю, як він один раз весело вибіг зі свого кабінету та крикнув нам із захватом: «Кота знайшов, кота знайшов!» (себто у варіанті якоїсь індійської чи перської казки!), – такими є згадки дочки М. Драгоманова [див. 10, с. 300].

На початку 1870 року М. Драгоманов подав до захисту дисертаційне

дослідження на здобуття ступеня магістра історії, яке називалася «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит». Ця праця була надрукована ще у 1869 року в 9 номерах «Університетських відомостях» і відзначалася змістовним аналізом вагомих трансформацій європейської цивілізації на ранніх етапах відповідного розвитку. На відміну від ряду своїх попередників, М.Драгоманов відійшов від суто схоластичного погляду на історію, без виходу на істотні узагальнення й теоретичні оцінки. Вже на початку праці він наголошував на тому, що історична наука не буде спроможна відображати боротьбу інтересів національного, релігійного й політичного рівня. Вже у цьому прояві учений продемонстрував системний підхід до вивчення питання, без якого не могло бути її повноцінного позначення. Водночас М.Драгоманов наголошував на тому, що історичне розуміння буття завжди залежало від «філософії історії», яка у свою чергу, була залежна не лише від самих ідеалів, однак і від реальності їх досягнення на практиці [30].

Головний недолік робіт античних авторів М.Драгоманов вбачав у недостатній критичності їх методології, упевненості в залежності ходу історії від волі богів і долі. З такою ж критичністю відносився учений і до переконань авторів античності у тому, що стародавні люди були щасливими, а нащадки – поступово втрачали фортуна.

М.Драгоманов у власних студіях зазначав про аналогії історичних процесів у минулому і сучасні періоди, вказуючи на їх відміну виключно у складності. «В історії народів новоєвропейських, – переконував мислитель, – дійсно змішуються і струмисьця цивілізації древніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, які, вступивши у контакт з класичними народами та зайнявши їх місце, самі стояли на ступені розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів і, природно, повинні були довше проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни [див. 6, с. 37].

Вагомим етапом становлення М.Драгоманова як суспільствознавця виявилось трирічне (1870-1873 рр.) наукове відрядження до Європи. Особливо вагомий вплив на М.Драгоманова виявили лекції дослідника римської історії Т.Момзена.

Натхненний ідеологією європеїзму із прагненням самому долучитися до кола істориків Т.Момзена, М.Драгоманов здійснює повернення до Києва – в університет святого Володимира.

Будучи натхненим інноваційними історичними поглядами, М.Драгоманов у 1874 р. в «Журнал Министерства народного просвещения» друкує статтю «Положение и задачи науки древней истории». У публікації М.Драгоманов виявив вузькість джерельного наповнення стародавньої історії, яка практично до ХІХ століття обмежувалася винятково даними із праць античних і частково європейських середньовічних істориків. У результаті вказаного уся наука про стародавню історію зводилася практично до історії винятково римлян і греків, лишаючи на узбіччі життя підкорених народів [30].

М.Драгоманов розумів процес історії, як універсальний та однаковий для усіх у відповідності до своєї соціологічної суті, а також різний лише за власним проявом. З урахуванням вказаного, М.Драгоманов прийшов до висновку, що історичні, як і загалом соціальні явища, можна і доцільно вивчати та досліджувати лише і виключно порівняльним методом. М.Драгоманов у своїх наукових студіях виявив власне вміння використовувати порівняльний метод і рекомендував застосовувати його усім тим дослідникам, котрі не вміли дійти до повного та цілковито-вичерпуючого розуміння минулого. У ході аналізу періодів розвитку людства М.Драгоманов досить широко використовував порівняльний метод і це не було притаманно для учених античної школи Києва.

Власні історико-методологічні погляди М.Драгоманов виклав у публікації, яка була надрукована у 1873 році в «Журнал Министерства народного просвещения». У цій статті учений захоплено розвиває власну соціологічну систему в історичній методології; він стверджує таке: «Для того, щоб здобути будь-яке узагальнення з історичних явищ і щоб надати практичне значення науці про ці явища слід перш за все розкласифікувати історичні явища за родами і видами. Але тут виявляється, що нам потрібно змінити ту систему групування історичних фактів, яку ми успадкували від стародавніх, а саме: географічно-хронологічну, та змінити її на логічну. Заперечення, яке можемо очікувати, нібито ми таким чином

порушимо природний зв'язок між явищами, і тут має не більше значення, ніж якби хтось став нарікати на те, навіщо удар грому, блиск блискавки, біг тварини, що відбулися в один час, або послідовно одне явище за іншим, не будуть розглядатися вченими синхронізовано і в хронологічній послідовності, а будуть віднесені зовсім до різних родових і видових підрозділів тієї науки, яку ще донедавна називали мало визначеним іменем *historia naturalis*. Як у житті природи, так і в житті суспільнім в один час, на одній території можуть відбуватися явища різного порядку, між якими внутрішнього зв'язку може й не існувати. У цьому, між іншим, є одна з найбільших відмінностей нового, більш точного мислення від того, яке породило міфологію та віщунів та поширило висновки цих віщунів на справи військові, політичні, що старе мислення звертало увагу перш за все на сучасність явищ, на їх зовнішню послідовність; нове ж мислення намагається передусім охопити сутнісні ознаки явищ та згрупувати їх у відповідності до цих ознак».

М.Драгоманов вивчав розвиток соціуму через призму загального цивілізаційного розуміння дійсності. Він підкреслював певне значення визначених духовних явищ, як «дух народу», «світогляд», «ідеал». «Наука ще не вміє показати, – писав М.Драгоманов, – що таке справді дух якої-небудь породи людської, і поки що ознакою породи служать більше зверхні оцінки її, наприклад мова, ніж внутрішні, так званий світогляд. Цей світогляд складається з різних речей, між іншим, із віри й науки, які все переходять од породи до породи. Окрім того, цей світогляд змінюється в міру того, як яка порода переходить із одного історичного ступеня на інший» [див. 10, с. 30].

Таким чином, суспільно-політичний розвиток і досвід історії для М.Драгоманова були підтвердженням єдності й універсальної сутності природних та суспільних процесів. На думку науковця, вони підпорядковувалися русійним силам еволюційного розвитку й закономірностям прогресу. При цьому йому не було притаманне «механічне» перенесення принципів природної еволюції на базу історії людства. Він критичним чином ставився до спрощеного розуміння еволюції, заперечуючи бачення поступу як «лінійного», односпрямованого переходу до «кращого», а з огляду на вказане намагався знайти більш точне, конкретне і

реалістичне усвідомлення «ходи історії», аніж це пропонувала позитивістська концепція розвитку соціуму.

Його розуміння еволюції соціуму характеризувалося такими особливостями, що певні автори наразі оперують поняттям «драгоманівська концепція» суспільної еволюції. Інноваційний тип мислення М. Драгоманова підтверджується тим, що він відзначав у світі 2 головні рушійні сили: розвиток і рух [див. 4, с. 32-33].

У ході зростання національної свідомості вагому роль завжди відіграло розуміння історії власного народу. Народу необхідне розуміння того, що його об'єднує спільна доля. Тривала історія дає людям розуміння того, що наявна сумна доля їхнього народу – це явище тимчасового характеру. Вивчення минулого також являлося необхідним для того, щоби спростувати сумніви багатьох скептиків відносно існування української нації загалом. Оскільки вказані завдання могли виконати лише українські історики, то не є дивним, що саме М. Драгоманов взяв активну участь у формуванні модерної української нації.

У 1870 р. побачила світ праця М. Драгоманова «Малороссия в ее словесности», де вчений висловив думку про те, що киево-руське літописання, яке було представлене Київським і Волинським літописами, є початком тривалої історіографічної традиції, яка розвивалася в українській літературній традиції до XVIII ст., модифікувавшись у козацьке літописання та Синопис. М. Драгоманов був переконаний, що саме давнє українське літописання ймовірно найкраще представляє високий рівень київської літератури, яку творили «не ченці, що віддалилися зовсім від життя, як дяк, що посивів в приказі, а близькі учасники описаних подій» [30].

Інтерес у М. Драгоманова до розуміння проблемних питань української історії посилювався шляхом його захоплення фольклором. У 1870-і рр. М. Драгоманов починає досліджувати українську й слов'янську народну творчість. У вказаних дослідженнях він застосовував компаративний метод, до використання якого починаючи з 1869 р. все частіше звертався. Попри вузьку спеціалізацію окремих його праць, що були присвячені певним мандрівним сказанням і легендам, уся дослідницька діяльність М. Драгоманова у вказаній площині відзначалася

надзвичайною ерудованістю автора. Його дослідження не були обмежені ні сферою етнографії, ані історії усної народної творчості. Охоплюючи ці 2 сфери, вони справді мають бути віднесені до фольклору як найбільш комплексної науки про усю систему духовного життя народів. Виявляючи запозичення одного народу в іншого у творах їхньої народної словесності, М.Драгоманов демонстрував, як багато є інтернаціональних моментів у найбільш національних творіннях окремих націй. У цьому він бачив суто наукове підтвердження усього власного світогляду, де широкий інтернаціоналізм, що був опертий на визнанні цивілізації плодом загальнолюдської творчості, був переплетений із гарячою любов'ю до рідної нації [44, с. 328-329].

У другій половині XIX ст. на Наддніпрянській Україні проявлялися дві форми шовінізму: російський та польський. Якщо перший був зведений у ранг державної політики, то польський шовінізм був підпорядкований російським інтересам: царизм його «терпів» в якості протидії «сепаратистським прагненням» українців. Таким чином, М.Драгоманов і його покоління дослідників-україністів, як правильно зазначає сам учений, формувалися на ґрунті «зовсім ненормальних умов культури в їх батьківщині» [30]. З урахуванням вказаного, М.Драгоманов серйозно взявся аналізувати вказані «ненормальні умови української культур», блискуче демонструючи її колишні високі здобутки, які відбувалися всупереч тенденціям русифікаторства в нашій країні.

3.3. Розвиток соціалістичних ідей М.Драгоманова наприкінці XIX століття

Направлений університетом у 1870 р. для вивчення історії в Німеччину та Італію, М.Драгоманов велику частину часу провів у Галичині. Після повернення восени 1873 р. М.Драгоманова з-за кордону в Києві істотно посилювався українофільський рух, що було публічно підтримано галицькими українофілами на шпальтах газети «Правда», де постійно друкувались статті про Росію, які присилались з Києва. Із часом у газеті почали з'являтися брошури для народу,

переклади із російської та інших мов українською мовою [41, с. 21].

Після закордонної подорожі мали місце вагомі зміни у світосприйнятті М.Драгоманова: він повернувся до Києва іншою людиною. «М.Драгоманов виїхав членом київського наукового гурту, – пише М. Грушевський, – переповнений культурно-науковими планами, поруч котрих його інтереси до політичного і культурного життя Європи були більш загальнолюдським інтересом культурної людини, котрій ніщо людське не чуже, ніж живим нервом діяльності» [15, с. 4]. М.Драгоманов уже не ігнорував політичних планів, а спочатку окреслював жорсткі орієнтири політичного радикалізму, і це істотно змінило його подальшу діяльність.

М.Грушевський у праці «Місія Драгоманова» вказував, що мислитель повернувся з-за кордону носієм соціалістичних поглядів, які вважав доречним негайно втілювати. Раніше М.Драгоманов відкладав політичну роботу на майбутнє, надаючи перевагу формуванню необхідного для її розгортання національного фундаменту [15, с. 13-14].

Зрозуміти активну суспільну позицію М.Драгоманова після повернення з-за кордону можна лише із розумінням того значного рівня політизації життя студентів і викладачів Київського університету, що спостерігався впродовж другої половини ХІХ ст. Це мало місце завдяки розвитку європейських філософських течій, пов'язаних з розробкою політичних ідей. Значний вплив на функціонування університету святого Володимира мало розповсюдження у студентському середовищі ідеології народництва у 1870-х рр. Багато у чому вказане пов'язано із тим, що протягом окресленого періоду лави студентів поповнювали різночинці, а частка дворян у студентському середовищі зменшувалася [40, с. 21].

Протягом першої половини 1870-х рр. великий вплив на погляди студентської молоді Києва спричиняла суспільна й політична позиція М.Драгоманова. Неодноразово він брав участь у нелегальних зібраннях, дискутував з нігілістами, обстоюючи власну активну життєву позицію. Він погоджувався зі значною частиною поглядів російських лівих, зокрема це стосувалося питань щодо самодержавства. Особливо тісні зв'язки у М.Драгоманова склалися з діячем російського народництва А.Желябовим. Сучасники відзначали значний вплив М.

Драгоманова на світогляд А.Желябова, на формування ним засадничих основ громадського руху, прихильником якого він був [43, с. 79].

До консервативної преси М.Драгоманов ставився негативним чином, оскільки відмовився працювати над політичним журналом «Гражданин», редакція якого «пропонувала поставити крапку в реформах».

Інколи, із тактичних міркувань М.Драгоманов виступав з позицій «загальнороса». У листі до М.Бучинського (22 листопада 1871 р.) він зазначив: «Користуючись тим, що усі говорять про Русь, руський, про народність, - ми кажемо: і ми Русь, руські, тому хочемо викласти науково нашу історію, мову, розробити нашу народну пісню. А які ми руські, - чи різновидність спільного, чи окремі зовсім – цього правду сказати гарно ніхто не знає». Одночасно, М.Драгоманов застерігав галичан, що «сповідуючи загальнорусизм, ми (наддніпрянські українці) нічого не втратимо, як українці. Вам же, звісно, нічого бути загальноросами, росіянами, тому що ви не у Росії».

Після поразки повстання поляків в 1863 році М.Драгоманов написав багато публікацій, дописів, фейлетонів у «Вестник Европы», що були присвячені земському самоуправлінню і проблемам освіти, у т.ч. початкової. Вже на межі 1860-1870-х рр. М.Драгоманов обережно реалізовував у власних статтях федеральні концепції, за що швидко здобув славу ідеолога «українського сепаратизму».

30 січня 1872 р. М. Драгоманов пише, що він є «щирий уніоніст, тобто федераліст, а не сепаратист, ні у політичному погляді, ні у культурному». Ще 1873 р. у Києві він писав у листі з Наддніпрянської України в часопис «Правда» (орган галицьких народовців): «Як слов'яни і українці ми визнаємо себе приятелями федеративної системи - тобто не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей та широкого самоуправу земського і громадівського» [див. 34, с. 169].

Обстоюючи принципи децентралізації, М.Драгоманов прагнув довести, що централізаторська й русифікаторська політика царизму є шкідливою й згубною. Ось як підсумовує сам М.Драгоманов ідею власної студії: «Точкою виходу була

моя думка, що після об'єднання Італії, занепаду Наполеона, об'єднання Германії, наступний історичний момент має бути - занепад Туреччини та абсолютизму в Росії. Той процес, - котрий можна назвати емансипацією слов'ян, - ускладнюється тим, що германська раса іде на схід, де намагається панувати над слов'янами. Російський абсолютизм, на який багато хто у слов'янстві дивиться як на звільнення і конкурента германізму, є власне свідомий і несвідомий союзник останнього - особливо тоді, коли він, бажаючи наслідувати Пруссію, вдається до обрусіння західних провінцій Росії, подібно тому, як Пруссія германізує свої східні провінції. Між тим це обрусіння вже через те неможливе, що воно не може опиратися на колонізацію, воно тільки ослабляє місцеві народні елементи і робить їх менш здатними протидіяти чужому народу із заходу. Отже, замість політики централізації та обрусіння в усій західній половині Росії була політика самоуправи країн і національностей, заснована на демократичному принципі. Така політика дасть Росії особливу силу в західному і в східному слов'янстві».

Як напрям у правовій ідеології федералізм пов'язаний з розвитком ідей раціоналізму і просвітництва. Думка про те, що всі люди за своєю природою рівні і вільні, а будь-яке гноблення й нерівність у суспільстві походять не від Бога чи природи, а від людини, спонукала мислителів-просвітників виробити різні моделі суспільної організації, серед них і федерацію. Спрямований проти політичного й економічного панування великих націй над меншими, федералізм став чільною ідеологією національно-визвольних рухів. «Проблему національної свободи, - пише канадський дослідник українського походження С. Єкельчик, - М. Драгоманов розумів як частину політичної свободи, яку, своєю чергою, не мислив без свободи соціальної. Всі ці аспекти об'єднувало головне поняття політичної філософії мислителя, найважливіше для розуміння його суспільного ідеалу, - федералізм» [34, с. 12].

Історик, медієвіст І. Гревс так характеризує політичні погляди М. Драгоманова: «Варто зізнатись, що він був останнім та передостаннім соціалістом, радикалом; але разом з тим і лібералом, тобто виставляв на передній план свободу і вірив в культурні та мирні способи прогресу. Це поєднання - ліберал-демократ-соціаліст

було у нас неможливим, тому що не було справжньої партії народної волі. Драгоманова можна назвати родоначальником «конституційної демократії». Він був справжнім і глибоким політиком; але «чистим політиком» його неможна назвати - не вона (політична практика) була центром його природи і духу; в політиці він був мислителем» [див. 10, с. 110].

Пригадуючи своє спілкування з М.Драгомановим, політичний діяч П.Аксельрод вказував: «М. Драгоманов вважав себе соціалістом. Його противники, навпаки, соціалістом його не вважали. Без полеміки я сказав би, що він був чесний ліберал-демократ з симпатіями до соціалізму. Ця здатність його світобачення давала йому можливість підтримувати особисті стосунки з групами, які стояли дуже далеко одна від одної» [див. 10, с. 125].

У власних підцензурних публікаціях, напряду не звертаючись до проблеми, яка М.Драгоманова турбувала найбільше – політичної федералізації, мислитель все ж торкався цього питання опосередковано – розглядаючи окремі аспекти культурного та літературного розвитку малих національностей різних країн. Багато політичних висновків М.Драгоманов лишав робити самим читачам. Таким чином йому вдавалося розповсюджувати серед власної читацької публіки свої політичні демократичні ідеї, примушуючи робити висновки про їхню слушність на підставі широкого кола фактів.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході даного дослідження ми прийшли до таких висновків:

1. Проаналізовані джерела із громадсько-політичної діяльності М. Драгоманова. Джерельну базу зазначеного дослідження формують: 1) матеріали ряду центральних і спеціалізованих архівів України; 2) збірники опублікованих документів і матеріалів; 3) мемуарні джерела; 4) періодичні видання.

Базис джерельної бази щодо дослідження постаті М. Драгоманова формують архівні документи й матеріали, які розміщені у центральних і спеціалізованих архівосховищах: Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України), Центральному державному історичному архіві України в м. Львові (ЦДІАЛ України), інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського та у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. Фонди перерахованих установ містять важливі матеріали – і документального, і автобіографічного характеру стосовно громадської, культурної й педагогічної діяльності цього видатного діяча.

Значний обсяг матеріалів із досліджуваної теми перебуває в архівних фондах відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка Національної академії наук України.

Таким чином, джерельна база є достатньо повною і надає можливість виявити місце М. Драгоманова у суспільному житті України у другій половині XIX ст., а також з'ясувати базові підходи М. Драгоманова стосовно розвитку української державності.

2. Здійснений розгляд в українській та зарубіжній історичній науці ролі М. Драгоманова як ідеолога громадівського соціалізму. У контексті стану наукової розробки проблеми, слід зазначити, що діяльності М. Драгоманова присвячене досить велике коло досліджень, які формують дорадянську, радянську, діаспорну й сучасну українську історіографію проблематики.

За життя М. Драгоманова його ім'я з'являлося в енциклопедичних словниках. Вказане свідчить про визнання сучасниками його наукового, літературного й педагогічного таланту. Таким чином, ще у ХІХ столітті наукова й педагогічна діяльність, громадська активність М. Драгоманова привертала увагу ряду інтелектуалів, особливо колег та однодумців.

За радянської доби було продовжено традицію, яку започаткував С. Єфремов, – повертатися до розгляду драгоманівської спадщини з огляду на пам'ятні дати його життя; проводилася систематизація спадщини М. Драгоманова у вигляді видання покажчика його праць, а також було створено перелік досліджень із драгоманівської проблематики.

Вивчення дослідницьких праць, що присвячені діяльності М. Драгоманова, дає підстави стверджувати, що тема дослідження до сих пір не стала предметом фахового вивчення. Особливістю досліджень різних авторів є висвітлення ідей, які сформувалися у М. Драгоманова у різні періоди життя і творчості.

3. Вивчена сутність й основні компоненти ідеології громадівського соціалізму. Упродовж другої половини ХІХ століття, особливо активно з 1860-х років в Україні формувалися різні нелегальні й напівлегальні гуртки та організації, розповсюджувалися соціалістичні ідеї. У цьому контексті М. Драгоманов почав виявляти радикалізм та прихильність до соціалістичних переконань. Статті М. Драгоманова у політичних часописах неодмінно являлися критичними відносно самодержавної влади. За гостроту дописів М. Драгоманова назвали «бунтарем». Таким чином, мислитель став ідеологом українського громадівського соціалізму.

На розвиток громадівського руху відчутний вплив мала Західна Європа. Оцінюючи громадівську молодь, М. Драгоманов зазначав, що вона критичним чином ставилася до старої генерації українофілів, котрі відзначалися власним консерватизмом. За інноваційних умов радикально налаштована молодь була упевнена, що настав час громадських борців нового гатунку, в той час як українофіли-культурники уже виконали свою справу і повинні зійти зі сцени суспільного життя

4. Розглянуте історичне значення ідеології громадівського соціалізму.

Являючись активним учасником цього об'єднання із початку 1860-х рр., у рамках Громади М.Драгоманов, вдаючись до культурної й просвітницької діяльності, активно популяризував українську національну ідею. Вагомим внеском автора у ході розвитку українського національного руху виявилось те, що він, працюючи у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що був очолений представниками громадівців, видав фольклорний збірник «Історичні пісні малоросійського народу». Радикальні погляди М.Драгоманова, що стали помітними у період після повернення мислителя з-закордону в 1873 р., у повній мірі не узгоджувалися із державною ідеологією. Зазначене звісно спричинило конфлікт громадського діяча з владою Російської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксельрод П. К. Пережитое и передуманное. Берлин. 1923 р. 327 с.
[Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://archive.org/stream/pb_akelrod/%D0%90%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%80%D0%BE%D0%B4%20-%20%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B5%20%D0%B8%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B5.%20%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%8F_djvu.txt
2. Андрусак І. Шлях до свободи (М. П. Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. 192 с.
3. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України ХІХ століття. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408с.
4. Бех В. Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української держави. *Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30 вересня - 2 жовтня 2003 р.* Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. Випуск 1. С. 29-39.
5. Білецький О. Р. М. П. Драгоманов. *Літературна Україна*. 1966. № 8. С. 2-4.
6. Борисенко В. Історія роду та М. П. Драгоманов як історик. *Відомий- невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня Народження М. П. Драгоманова*. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 29-58.
7. Бочковський О .О. Вступ до націології. Київ : Генеза, 1998. 43 с.
8. Гаєвська Л. Концепція національного відродження в історіософії М. П. Драгоманова. *Радуга*. 1992. № 3-4. С. 111-118.
9. Гнатюк Г. С. Інтелектуалізація українського науково-популярного мовлення в контексті творчої спадщини М. П. Драгоманова. *Мовознавство*. 1993. № 3. С. 30-35.
10. Гриценко І. С., Короткий В. А. М. Драгоманов у спогадах. Київ : Либідь, 2012.

312 с.

11. Грушевський М. Ганебній пам'яті. *Україна*. 1926. № 4. С. 48. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hrushevsky.nbuv.gov.ua/item/0001200>
12. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. М. П. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. - Відень: Вільне слово, 1922. 76 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/9707-grushevskiy-m-z-pochiniv-ukrayinskogo-sotsiyalistichnogo-ruhu-mih-dragomanov-i-zhenevskiy-sotsiyalistichniy-gurtok/>
13. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - Київ : Дніпро, 1990. 60 с.
14. Грушевський М. Місія М. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 3. С. 426. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008891>
15. Грушевський М. Місія М.П. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2. С. 3-28. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008891>
16. Даль В. К. Тлумачний словни. М.: Правда, 1989. Т.2. 425 с.
17. Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії Михайла Драгоманова. Київ, 1991. 156 с.
18. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст. та її досягнення. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/cultur/cult04.htm>
19. Драгоманов М. Автобіографія. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ ст.* Нью-Йорк, 1989. 129 с.
20. Драгоманов М. Листи до І. Франка (1887-1895 рр.). Львів, 1908. С. 36. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_do_Iv_Franka_i_ynshykh_1887_1895/
21. Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С.Міщук; Приміт. Р.С.Міщука,

В.С.Шандри. — К.: Либідь, 1991. — 688 с.

22. Драгоманов М. П. До чого довоювались. Женева: Громада, 1878. 26 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Do_cheho_dovoevalys7/
23. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократія / М. Драгоманов. - Женева : Типографія "Работника" и "Громада", 1881. - 520 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Ystorycheskaia_Polsha_y_velukorusskaia_demokratyia_vyd_1881__ros/
24. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. Партія Укр. Соціалістів-Революціонерів. – 2-ге вид.[Б.м.] – Наклад і друк парт. друкарні, 1915. – 114 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_na_Naddnipriansku_Ukrainu_vyd_1915/
25. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: в 2-х т. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 2. 515 с.
26. Драгоманов М. П. Про волю віри. Ірвінгтон, “Кирило-Методіївського Братства” 1974 - 32 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/dragomaniv-m-pro-volyu-viry/>
27. Драгоманов М. П. Пропаший час. Українці під Московським царством. Львів: Генеза, 1909. 39 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Propaschyi_chas__Ukraintsi_pid_Moskovskym_tsarstvom_1654-1676/
28. Драгоманов М.П. Старі хартії вільности: історичні нариси / Мих. Драгоманов. – Вид. 2-ге. – Київ: Ранок, 1907. – 84 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Stari_khartii_volnosti/
29. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. Київ: Криниця, 1913. 127 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag19.htm>
30. Драгоманов М. П. Зібрання політичних праць. В 2-х тт Том 2. [Електронний

ресурс]. Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Sobraneye_polytycheskykh_sochynenyi_MP_Drahomanova_Tom_2__ru/

31. Драгоманова Л. Неспокійне серце. *Жовтень*. 1964. №5. С. 99-103.
32. Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. П. Драгоманова. *Дзвін*. 1991. № 10. С. 31-36.
33. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. Київ : Стилос, 1995 р. Т. 1. 800 с.
34. Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. Київ : КІС, 2010. 272 с.
35. Єфремов С. Апостол правди і науки. *Рада*. 1908 р. Ч. 131. С. 101-109. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Yefremov_Serhii/Apostol_pravdy_i_nauky_Na_13-litni_rokovyny_smerty_Drahomanova/
36. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина М.П.Драгоманова. *Нова громада*. 1906. № 6. С. 152-162. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Yefremov_Serhii/Vidhuky_z_zhyttia_ta_pysmenstva_Politychna_spadschyna_Drahomanova/
37. Єфремов С. З нашого життя. *Рада*. 1913. Ч. 23. С. 8-10. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Yefremov_Serhii/Z_nashoho_zhyttia_Selo_i_Duma/
38. Єфремов С. Коло М. П. Драгоманова (Полеміка М. Богучарського і Б. Кістяківського). *Рада*. 1912 р. Ч. 1. С. 23-37. . [Електронний ресурс]. Режим доступу:
https://chtyvo.org.ua/authors/Yefremov_Serhii/Kolo_Drahomanova_Polemyka_Boh_ucharskoho_i_Kistiakovskoho/
39. Єфремов С. Щоденники. 1923 - 1929 рр. Київ : Рада, 1997. 848 с.
40. Жмудський О. З., Рудько М. П. Київський університет за 125 років (1834 - 1959 рр.). Київ : Товариство для поширення політичних і наукових знань Української

РСР, 1959. 63 с.

41. Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критикобиографический очерк . Київ : Издательство «Сорабкоп», 1924. 241 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://demo.dcvisu.com/documents/visu/23>
42. Іванова Р. М. П. Драгоманов про національне питання. Київ : Літературна Україна, 1991. 56 с.
43. Іванова Р. П. М. П. Драгоманов в суспільно-політичному русі Росії та України. Київ : Генеза, 1971. 254 с.
44. Кістяківський Б. Вибране. Київ: Абрис, 1996. 512 с.
45. Кістяківський Б. М. П. Драгоманов по його листах. *Російська думка*. 191. Кн. 9. С. 132-150.
46. Кістяківський Б. М. П. Драгоманов: його політичні погляди. М.: Вибране. – Київ, 1996 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kist/kistak.htm>
47. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 519 с.
48. Круглашов А. М. Політико-правові погляди М. П. Драгоманова. *Радянське право*. 1991. № 9. С. 45-49.
49. Куца О. М. П. Драгоманов, розвиток української літератури другої половини ХІХ ст. Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. 298 с.
50. Листи М. П. Драгоманова до І. Франка і інших (1881 - 1886 рр.). Львів: Накладом Українсько-російської Видавничої спілки, 1908. 431 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Lysty_do_Iv_Franka_i_ynshykh_1881-1886/
51. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х томах. Київ : Основа, 1994. Т.1. 554 с.
52. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х томах. Київ : Основа, 1994. Т. 2. 573 с.
53. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. Львів: Новітня бібліотека, 1922. 120 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://chtyvo.org.ua/literature/istorichna/15836-rozvitok-ukrayinskoyi-nacionalno->

politichnoyi-dumki-vid-pochatku-xix-stolittja-do-mihajla-dragomanova.html

54. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов: 1841-1895: його ювілей, смерть, автобіографія. Львів, 1896. 476 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004849>
55. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Київ : Либідь, 1993. Т.І. 640 с.
56. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Наталя Полонська-Василенко. Київ : Либідь, 1993. Т. 2. 608 с.
57. Попович М. М. П. Драгоманов і ми. *Наука і суспільство*. 1991. № 8. С. 15-17.
58. Романченко І. Новинки драгоманіани. *Вітчизна*. 1969. № 10. С. 214–216.
59. Русова С. Мої спомини (1879 - 1915 рр.). *За сто літ*. 1928. № 3. С. 146-205. . [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny_18791915/
60. Рябінін-Скляревський О. Київська Громада 1870-х рр. *Україна*. 1927. № 1-2. С. 144-150. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Riabinin-Skliarevskyi_Oleksandr/Kyivska_hromada_1870-kh_rr/
61. Солдатенко В. Т. Один проти всіх. *Віче*. 1995. № 7. С. 127-141.
62. Сосюра Л. Г. Михайло Драгоманов - теоретична і практична освітня діяльність. *Міжнародна науково-практична конференція: «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє»*. Київ, 2015. С. 43-46.
63. Сосюра Л. Г. Мовне питання у творчій спадщині та діяльності М. Драгоманова у другій половині ХІХ ст. Збірник наукових праць «Український селянин». / За ред. С. В. Корвоненка. - Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2019. - № 21. - С. 151-155.
64. Сосюра Л. Г. Політична свобода - основа драгоманівських програмних накреслень. *Міжнародна науково-практична конференція: «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»*. Київ, 2015. С. 26-29.
65. Сосюра Л. Г. Форми, методи та зміст педагогічної діяльності Михайло

Драгоманова. Сумська старовина. 2017. № L. С. 69-80.

66. Субтельний О. П. Україна. Історія. Київ : Либідь, 1991. 510 с.

67. Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. Київ : Дніпро, 1991. 362 с.

68. Шаповал М. М. П. Драгоманов як ідеолог нової України. М. П. Драгоманов. Прага: Вільна Спілка, 1934. С. - 19 . [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/11387-shapoval-m-mihaylo-dragomanov-yak-ideolog-novoyi-ukrayini/>

69. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Відп. ред. Р. С. Міщук Київ : Наукова думка, 1991. 248 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

М. Драгоманов у різні періоди свого життя

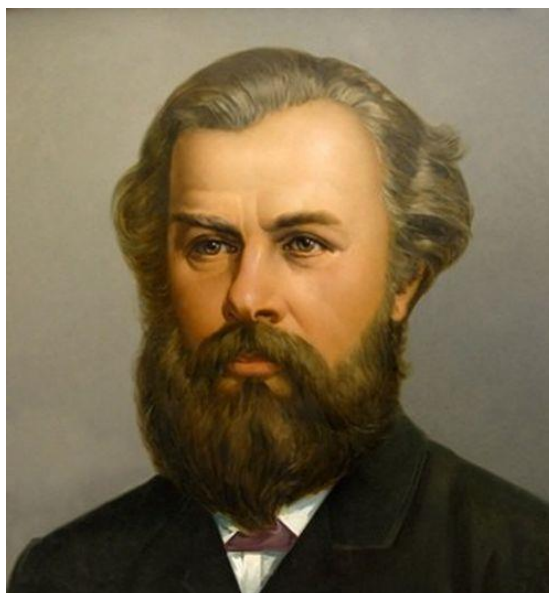
<https://m.day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/velykyy-prorok-buntivnyk>

<https://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/osobystosti/dragomanov/>

<https://npu.edu.ua/universytet/storinka-m-p-drahomanova>

<https://m.day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/velykyy-prorok-buntivnyk>